

Jiyanmuratova G.

SOTSIOLOGIYA TARIXI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

G. SH. JIYANMURATOVA

SOTSIOLOGIYA TARIXI

Sotsiologiya ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik

**Toshkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2020**

Jiyanmuratova Gulnoz Sherbutayevna

**Sotsiologiya tarixi /darslik/. – Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”,
2020, 466 b.**

Ushbu darslik “Sotsiologiya tarixi” fani namunaviy o‘quv dasturiga muvofiq asosida yaratilgan. U talabalarning sotsiologiya fanining tarixi, uning shakllanishi omillari, rivojlanish bosqichlari va yo‘nalishlari, sotsiolog olimlarning konsepsiyalari haqida tizimli bilimlarni egallashi, shuningdek, ulardan hayotiy va kasbiy faoliyatida foydalana olishi uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Darslikda har bir mavzuni o‘zlashtirish yuzasidan savol va topshiriqlar, shuningdek asosiy tushuncha va atamalarning qisqacha mazmuni berib o‘tilgan.

Taqrizchilar:

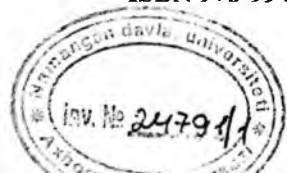
A.B. Yunusov – sotsiologiya fanlari nomzodi, dotsent

K.K. Kalanov – sotsiologiya fanlari nomzodi, professor

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI TOMONIDAN NASHRGATAVSIYA ETILGAN.**

ISBN 978-9943-6433-1-4

**© Jiyanmuratova G., 2020.
© “Innovatsiya-Ziyo”, 2020.**

Sotsiologiya tarixi bo'lajak sotsiolog-mutaxassislarni yetishtirib chiqarishda muhim o'rin tutuvchi umumkasbiy fanlardan biri bo'lib, talabaning sotsiologiya fani bilan tanishuvi u bilan bevosita bog'liq holda amalga oshadi. Albatta, talabalarga sotsiologiya fanining tarixini o'rganish birmuncha qiyinchilik tug'diradi, chunki biz fanning tarixini to'liq o'zlashtirish uchun uni nafaqat davriy jihatdan, balki tarkibiy jihatdan va mazmunan ham tahlil etishimiz lozim bo'ladi. Bu borada biz uning predmeti va vazifalarini turli davrlarda turlicha talqin etgan maktablar, oqimlar, yo'nalishlar, shuningdek, dunyoga tanilgan mumtoz sotsiolog-olimlar tomonidan ilgari surilgan qarashlar, nazariyalar, konsepsiyalarni bevosita mualliflarning birlamchi manbalariga asoslanib o'rganishimiz lozim bo'ladi. Shuningdek, sotsiologiya tarixi bilan uzoq yillar davomida shug'ullanib kelayotgan taniqli olimlarning ishlariga ham murojaat etish zarur. Ushbu manbalarga murojaat sotsiologiya fani tarixini uning namoyandalarining konsepsiyalarini to'g'ri tahlil qilish orqali mustahkam o'zlashtirilishi hamda buning natijasida kerakli ko'nikma va malakalarni shakllantirishga yordam beradi.

Ushbu darslikning birinchi bo'limi sotsiologiya fanining mustaqil fan sifatida shakllanishining ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-ilmiiy va g'oyaviy-nazariy shart-sharoitlarini tahlil qilishga bag'ishlangan mavzudan boshlanib, mantiqan uning shakllanishiga va rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shgan mumtoz olimlarning sotsiologik konsepsiyalariga bag'ishlangan mavzular bilan davom etadi.

Jumladan, sotsiologiya faniga asos solgan buyuk olim Ogyust Kont, shuningdek, sotsiologiya fanining dunyo bo'ylab tanilishida muhim o'rin tutgan olim, "organik" sotsiologiya asoschisi – Gerbert Spenser, sotsiologiyada tarixidagi pozitivistik-naturalistik maktablar, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida psixologik sotsiologiya, psixoanalitik sotsiologiya asoschisi Zigmund Freyd,

Germaniyada sotsiologiya fanining rivojlanishiga o'z hissasini qo'shgan Ferdinand Tyonnis va Georg Zimmellarning sotsiologik nazariyalari tahlil etilgan.

*Sotsiologiya*ning ikki yirik namoyandasi, bir so'z bilan aytganda gigantlari hisoblanmish Emil Dyurkgeym va Maks Veberning qarashlari fanning keyingi taraqqiyoti uchun o'ta muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilganligining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Italiyada sotsiologiya fanining tanilishida Vilfredo Paretoning faoliyati alohida e'tiborga molikdir. U o'zining elita nazariyasi bilan tanilgan edi.

*Darslikning ikkinchi bo'limi sotsiologiya*ning rivojlanishida muhim o'rin tutgan bosqich – AQSHda empirizmning vujudga kelishi hamda sotsiologiyada tarmoq yo'nalishlarning paydo bo'lishi davriga bag'ishlangan mavzudan boshlanadi. Bunda sotsiologiya tarixidagi eng yirik va taniqli maktab bo'lmish Chikago maktabi, shuningdek, keyinchalik uning vakillari tomonidan tamal toshi qo'yilgan ramziy interaksionizm yo'nalishiga bag'ishlangan mavzular xronologik ketma-ketlikda beriladi.

*AQSh va umuman dunyo sotsiologiyasida o'zining integral sotsiologiyasi bilan Pitirim Sorokin*ning muhim o'rin tutadi. Sorokin bilan bir davrda Garvard universitetida faoliyat yuritgan yana bir yirik olim Talkott Parsonsning va uning shogirdi bo'lmish Robert Mertonning strukturaviy funksionalistik qarashlari mavzularga yakun yasaydi.

Taqdim etilgan darslik muallifning 10 yildan ortiq muddatda "Sotsiologiya tarixi" fanidan ma'ruza va seminar mashg'ulotlari olib borishi mobaynida to'plagan tajribasiga asoslanib yozilgan. O'ylaymizki, ushbu darslik talabalarga, va umuman sotsiologiya bilan qiziquvchi kitobxonlarga uning tarixini o'zlashtirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

I BO' LIM. SOTSILOGIYA FANI SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTINING MUMTOZ BOSQICHI

G'arb sotsiologiyasi vujudga kelishining g'oyaviy-nazariy va ijtimoiy-iqtisodiy zaminlari

Reja:

1. Sotsiologiya tarixi fani predmeti tushunchasi
2. Sotsiologiya fani shakllanishi va rivojlanishi omillari
3. Sotsiologiya fanining tarixiy rivojlanish bosqichlari
4. Sotsiologiya fanining institutsionallashuvi
5. O'zbekistonda sotsiologiya fanining shakllanishi va rivojlanishi

1. Fanlar xilma-xil bo'lganligi bois ularning tarixi ham turlicha, qisqa yoki uzun bo'lishi, osuda yoki o'ta shiddatli darajada kechishi mumkin. Bu tarix faqatgina tor doiradagi mutaxassislarga ma'lum yoki keng jamoatchilik e'tiborini tortishi mumkin. U butun dunyoga boshlang'ich maktabdanoq taniqli nomlarni berishi yoki hatto fanning nomi ham keng xalq ommasiga ma'lum bo'lmasligi mumkin.

Xo'sh, sotsiologiyaning tarixi qanday? Albatta, sotsiologiyaning tarixi jamiyat to'g'risidagi qarashlarning tarixi bilan barobardir. Sotsiologiya tarixi sotsiologiya fanining tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Unda sotsiologiyaning fan sifatida vujudga kelishi, shakllanishi, funksionallashuvi, rivojlanishi o'rganiladi. Har qanday fan singari sotsiologiya fanining tarixi ham o'zining yo'nalishlari, oqim va maktablari, soha va tarmoqlari, paradigma va modellari shakllanishi va rivojlanishini o'z ichiga oladi.

Sotsiologiya tarixi fani ushbu fanning paydo bo'lishi, shakllanishi, unda turli oqimlar, maktablar, yo'nalishlar paydo bo'lishi, o'zgarishi, rivojlanishi va bugungi kungacha yetib kelgan mavjud nazariyalar haqida tizimli bilim berishga mo'ljallangan.

Sotsiologiya fanining bahs-munozarali mavzusi – bu uning tarixini bosqichlarga bo'lish, davrlar chegaralarini aniqlash bilan bog'liq masala hisoblanadi. Albatta, fan tarixining yuqori chegarasi borasida muammo yo'q – har bir olim oxirgi davrni o'z davri bilan hozirgi kungacha olib qaraydi. Quyi chegaralarini aniqlashda

birmuncha muammolar vujudga keladiki, bu masalaga har qa ysi olim o'z nuqtai nazaridan yondoshadi.

Ayrim olimlar sotsiologiyaning tarixini antik davrga, ilk jamiyat to'g'risidagi qarashlar shakllanishi davriga borib taqasga, boshqalar "sotsiologiya" terminini ilmiy muomalaga kiritilishi bilan bog'laydi.

Masalan, E.A.Kapitonov fanning tarixini antik davr bilan bog'lab, shuningdek, O'rta asrlar mutafakkirlarining qarashlarini sotsiologiyaning fan sifatida shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan manbalar sifatida qayd etilishi lozim, deb hisoblaydi.¹

Boshqa bir tadqiqotchilar, xususan, R.Aron o'zining "Sotsiologik fikrning rivojlanish bosqichlari" nomli monografiyasida Sh.L.Monteskeni sotsiologiya fani asoschisi sifatida tan olgan². Sotsiologiya tarixi bo'yicha birinchi ruscha darslik muallifi N.I.Kareyev ham aynan Sh.L.Monteskega «sotsiologiya xali mavjud bo'lmagan davrdagi sotsiolog nomiga da'vogarlik huquqi»ni beradi³. Bunga u aynan Monteske o'zining «Qonunlar ruhi haqida» asarida (1748) tarixni qonuniyatga asoslangan jarayon sifatida olib qarash va bir qarashda tasodifiy deb hisoblangan voqyea-hodisalarda umumiy sababiy bog'liqliklarni topish g'oyasini berganligini ta'kidlaydi. Shuningdek, sotsiologiyadagi «geografik determinizm» yo'nalishining shakllanishi ham uning nomi bilan bog'liqligini qayd etadi. Demak, Monteske kelajakda jamiyat to'g'risidagi fanni oldindan ko'ra bilgan, lekin uning zarurligini anglab yetmagan, deyish mumkin.

G.D.Mitchelning hamda K.Kalxoun boshchiligidagi bir qator mualliflar jamoasining sotsiologiya tarixiga oid kitoblarida sotsiologik nazariyalar tarixi A. de Tokvillning sotsiologik qarashlari tahlili bilan boshlanadi⁴.

A.Svinglud, X.Moss, X.Yoas, V.Knyobl, L.A.Kozer, J.Ritser, G.V.Osipov, V.G.Zdravomislov, S.S.Novikova, G.Y.Zborovskiy, I.S.Bondarenko kabi ko'pchilik mutaxassislar sotsiologiya fanining shakllanishi tarixini O.Kont nomi bilan bog'laydilar. G.Y.Zborovskiy ham shunday fikr tarafdorlaridan biri bo'lsada, mabodo Kontgacha bo'lgan sotsiologiyaning asoschisi haqida gap ketadigan bo'lsa, unda yana bir fransuz mutafakkiri K.A. de Sen-Simonni munosib, deb

¹ Qarang: Капитонов Э.А. История и теория социологии. – М., 2000. – С. 19-136.

² Qarang: Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М., 1993. – С. 33-85.

³ Qarang: Кареев Н. Введение в изучение социологии. – СПб., 1992. – С. 7.

⁴ Qarang: Mitchell G.D. A hundred years of sociology. – New Jersey, 2009; Classical sociological theory / edited by Craig Calhoun. Wiley Blackwell, 2012.

bilishini ta'kidlab o'tgan¹. Bunga u A.Sen-Simonning qarashlari 1817-1824-yillarda uning shaxsiy kotibi sifatida faoliyat yuritgan O.Kontning fikrlari shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatganligini asos qilib oladi. Sen-Simonning «Inson haqidagi fan ocherki» kitobining (1813) nashr etilishi ma'lum ma'noda sotsiologiya fani to'g'risidagi fikrlar rivojlanishida kattta o'rin tutgan. Unda Sen-Simon kuzatish usuliga asoslangan inson haqidagi fanni yaratish lozimligi haqidagi fikrlarini bayon etgan. Sen-Simon ta'kidlashicha, inson haqidagi fan pozitiv bo'lishi, kuzatishga asoslanishi va boshqa bir qator fizikaviy usullarga tayanishi lozim edi.

J.Ritser o'zining "Sotsiologik nazariyalar" kitobida ushbu fanning shakllanishi aniq muddatini aniqlash qiyinligini ta'kidlaydi va quyidagi fikrlarni bildirib o'tadi: «Ilk davrlardan ijtimoiy hayot haqida fikr yuritganlar va nazariyalar ishlab chiqqanlar. Lekin biz qadimgi va o'rta asrlar haqida bosh qotirmaymiz. Biz hatto XVII asrga ham bormaymiz, vaholanki, Olson sotsiologik an'analarni 1600-yillar o'rtalaridan izlagan va Jeyms Xarringtonning iqtisod va davlat o'rtasidagi munosabatlar haqidagi ishigacha yetib borgan. Bu o'sha davrlarda sotsiologiyaga oid fikrlarning bo'lmaganligini emas, balki bizning tadqiqotlarimiz ahamiyatli natijalar olib kelmasligi mumkinligi bilan tushuntiriladi. Zamonaviy sotsiologiyaga mos keladigan bir nechtagina g'oya uchun vaqt ketgazish kerak bo'lardi. Shuni unutmash kerakki, bu davrlardagi birorta mutafakkir o'zini sotsiolog deb hisoblamagan. Ularning ko'pchiligini hozirgi kunda "sotsiolog" deb ataydilar (Munozara uchun Ibn-Xoldunning hayotini ko'rib chiqing). Faqatgina 1800-yillarda qat'iy ishonch bilan *sotsiolog* deb atash mumkin bo'lgan mutafakkirlar paydo bo'ldi»².

Jamiyat hayotidagi muammolar barcha davrlarda hammani xavotirga solganligi barchamizga ma'lum, buni hyech kim rad eta olmaydi. Inson paydo bo'libdiki, u o'zi va o'zini o'rab turgan muhit muammolari bilan yashaydi. Demak, antik davrlarda jamiyat, davlat, siyosat haqidagi qarashlarning mavjud bo'lganligini bevosita sotsiologiya fani tarixi bilan bog'lab o'rganish noo'rin hisoblanadi, chunki bu qarashlar barcha ijtimoiy-gumanitar fanlarning umumiy

¹ Qarang: Зборовский Г.Е. История социологии: классический этап: учебник для вузов. 2-е изд. испр. и доп. – Сургут и [др.]: РИО СурГУПУ, 2014. – С. 10.

² Qarang: George Ritzer. Sociological Theory. Eighth Edition. Mc Graw-Hill. 2010. – P. 2-4.

tarixi hisoblanadi. Agarda biz har bir tarixini antik davr bilan bog'liqlikda o'rganadigan bo'lsak, bu fanlarning mavzularida takrorlanishlar ko'payib ketishiga, vaqtning behudaga sarflanishi, asosiy mavzularga ajratiladigan vaqtning yo'qotilishiga olib kelishi mumkin.

Shuning uchun biz sotsiologiya fanining tarixini jamiyat to'g'risidagi qarashlar tarixi bilan emas, balki dolzarb ijtimoiy muammolar va ularning yechimini topish masalasi tarixi bilan bog'lab o'rganishimiz lozim. Bunda biz albatta, har bir oldingi fan o'zidan keyingi fanning shakllanishiga ma'lum bir ma'noda ta'sir o'tkazishini inobatga olishimiz ham zarur. Bu borada biz sotsiologiyaning yosh fan ekanligi hamda juda ko'plab jamiyat to'g'risidagi fanlar bilan (falsafa, tarix, iqtisod va h.k.), va ayniqsa, ijtimoiy falsafa bilan aloqadorligi, ularning har birining sotsiologiya tarixida o'ziga xos ahamiyatga ega ekanligini e'tirof etmasdan ilojimiz yo'q.

Shuningdek, sotsiologiya fanining tarixini uning konkret fan sifatidagi maqomi, aniq obyekti va predmeti, metodologiyasi belgilanib olinishi davridan olib qarashimiz lozim.

Bu borada hammaga ma'lumki «sotsiologiya» tushunchasi jamiyat haqidagi fandan ko'ra ancha yosh. Sotsiologik fanning elementlari ham umumiy fanlar tarkibiga ya'ni davlat nazariyasi, huquqshunoslik, falsafa, tarix kiradi. Bularning har birini jamiyat haqidagi fanning kelib chiqishida o'rni juda katta.

Bu ma'noda «sotsiologiya» termini jamiyat to'g'risidagi fanga (aniqrog'i fanlarga – tarix, falsafa, iqtisod va h.k.) nisbatan ancha yoshroq. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, sotsiologik bilim bir qator ijtimoiy fanlar doirasida asta-sekinlik bilan shakllangan, ular qatoriga quyidagilar kiradi: davlat nazariyasi, huquqshunoslik, tarix falsafasi va h.k. Ularning har biri jamiyat to'g'risidagi yangi fan – sotsiologiya shakllanishida o'ziga xos muhim rol o'ynagan.

Yangi fanning shakllanishida falsafaning, xususan ijtimoiy falsafaning (ayrimlar uni tarix falsafasi, deb ataydi) ahamiyatini alohida ta'kidlab o'tish joiz. Aron behuda Ogyust Kontni sotsiologiyadagi faylasuf, falsafadagi sotsiolog, deb aytmagan. Sotsiologiya va ijtimoiy falsafa fanlarining bir-biri bilan uzviy bog'liqligi ulardan birinchisining butun tarixi davomida iz qoldirib, ikkinchisining esa rivojlanishiga ma'lum bir ma'noda chek qo'yadi.

«Jamiyatni qayta tashkil etish uchun zarur ijtimoiy ishlar rejasi»ni tuzish asnosida (1822) Sen-Simon va O.Kont tabiatshunoslik fanlaridagi kabi obyektiv kuzatishlarga asoslangan jamiyat to'g'risidagi o'ziga xos fanni yaratish g'oyasi tug'ildi. A.Sen-Simon uni «sotsial fiziologiya», O.Kont esa «sotsial fizika» deb nomlash taklifi bilan chiqdilar. O.Kont o'zining 6 jildlik «Pozitiv falsafa kursi» (1830-1842) asarining birinchi uch jildida «jamiyat to'g'risidagi haqiqiy fanni» «sotsial fizika» atamasi bilan qayd etdi. Lekin 1835-yilda belgiyalik astronom va statist Adolf Ketlening «Sotsial fizika yoki inson qobiliyatlarining rivoji haqidagi tadqiqotlar tajribasi»¹ nomli ikki jildlik asarida ijtimoiy hayotni faqatgina statistik usullarga asoslanuvchi empirik tadqiqotlar orqali o'rganish mumkinligi haqidagi fikrlar bayon etildi. Ogyust Kont jamiyat to'g'risidagi fan qayd etish bilan shug'ullanishi emas, balki nazariy bo'lishi lozim, deb hisoblar edi. Shuning uchun u «Pozitiv falsafa kursi» asarining 1839-yilda nashr etilgan 4-jildida, 47-ma'ruzada yangi termin – «sotsiologiya» terminini ishlatdi².

Kont bu yangi fanga nom berdi va uning asosiy chegaralarini belgiladi. «Sotsiologiya» termini unga tegishli bo'lib, (lotincha *societas* – jamiyat, yunoncha *logos* – fan) jamiyat haqidagi fan ma'nosini anglatadi. 1830-yillarda ijtimoiy hayot muammolari alohida fan doirasida o'rganilmagan, dunyoqarashning umumiy manzarasini tashkil etgan bo'lsa, XIX asrning o'rtalariga kelib sotsiologiya alohida fan sifatida tan olindi.

O.Kontning asosiy maqsadi sotsiologiyani tabiatshunoslik fanlari kabi aniq va mahsuldor, oqilona va samarali bo'lgan, o'zining ahamiyati va foydaliligini isbotlab bergan kuzatish, tajriba, taqqoslash va boshqa shu kabi usullardan foydalanuvchi fanga aylantirishdan iborat edi. Gap ijobiy natija bera oladigan, pozitivistik yo'nalishdagi bilimlarga asoslangan bilim haqida bormoqda. Jamiyat va inson to'g'risidagi fan uchun bunday yondoshuv o'z davri uchun inqilobiy hisoblangan. Bu sotsiologiya tarixining quyi chegaralarini aniqlashda

¹ Qayalg: Комиссаров И.И. Механистические общественные модели А. Кетле и Г.К. Кэри: сравнительный анализ // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Философия. 2015. № 4 (18). – С. 144-149.

² Qayalg: История социологии: учебник и практикум для академического бакалавриата / А.В. Воронцов, М.Б. Глотов, И.А. Громов; под общ. ред. М.Б. Глотова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2017. – С. 36.

pozitivizmni tan olishni, O.Kontni esa uning ilk namoyandasi va ifodalovchisi sifatida tan olinishini isbotlaydi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, O.Kont tomonidan taqdim etilgan pozitivizmni birinchi qo'llab-quvvatlagan olimlardan biri Jon Styuart Mill (1806-1873) hisoblanadi. U – angliyalik faylasuf, iqtisodchi va jamoat arbobi. J.S.Mill O.Kont bilan bevosita tanish bo'lgan, u bilan va unga atalgan ilk kitobni nashr ettirgan – «Og'ust Kont va pozitivizm» (1859). J.S.Mill Kont pozitivizmini qo'llab-quvvatlab, uning pozitiv fanlar klassifikatsiyasini siyosiy iqtisod, psixologiya va etika («etologiya») fanlari bilan boyitgan.

2. Endi sotsiologiyaning fan sifatida yuzaga kelishiga sabab bo'lgan bir qator omillarni qarab o'tsak. Bu masala ham olimlar tomonidan turlicha talqin etiladi. Masalan, bir qator olimlar sotsiologiya fani shakllanishi shart-sharoitlarini quyidagi ko'rinishdagi uchta guruhga ajratib chiqish maqsadga muvofiq, deb hisoblaydilar: jumladan – ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-ilmiy va g'oyaviy-nazariy shart-sharoitlar.¹

Ulardan birinchisini qarab o'tamiz. Ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan, sotsiologiya fanining paydo bo'lishini belgilab beruvchi shart-sharoitlarni bevosita XIX asrning birinchi choragida kapitalizm tuzumi bilan bog'liq rivojlanish belgilab beradi va bu davrda ijtimoiy munosabatlar, inson va jamiyatning o'zaro aloqadorligining ijtimoiy bilimlar markazini egallashi qayd qilinadi. Yangi sharoitlarda insonlarning hayoti rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda, birinchi navbatda, Angliya va Fransiyada ijtimoiy qarashlar va g'oyalarda qarama-qarshiliklar yuzaga kelishiga olib kelgan, aynan ushbu mamlakatlarda sotsiologiya fanining dastlabki yirik vakillari – ya'ni, mumtoz sotsiolog olimlar – O.Kont va G.Spenser yashaganligi va faoliyat olib borganligi tasodifiy holat hisoblanmaydi. Bu mamlakatlarda bir tomondan – oldingi rivojlanish davrlariga nisbatan solishtirilganda, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jihatdan sezilarli darajada taraqqiyot yuz bergan, boshqa tomondan esa – aholining ma'lum bir qatlamlarining boshqa toifalar tomonidan ezilishi, inqiroz holati, ishchilar mehnatining mislsiz mashaqqatli tus olishi, bolalar va ayollar mehnatidan foydalanish kuchayishi, ish haftasi vaqtining

¹ Qaylag: Зборовский Г.Е. История социологии: классический этап: учебник для вузов. 2-е изд. испр. и доп. – Сургут и [др.]: РИО СУрГУТУ, 2014. – С. 15-17.

uzaytirilishi, ishlab chiqarish va shu bil birgalikda, oddiy mehnatkashlarning maishiy turmush sharoitining qiyinlashishi holatlari qayd qilinadi.

Tabiiyki, bu ko'rinishdagi sharoitlarga qarshi javob reaksiyasining ko'rsatilishi turli xilda ifodalangan. Jumladan, mehnatkashlar sinfi asta-sekin yangicha va kuchli sinfiy qarshilik shakllarini tuzishga va ularning tarkibida birlashishga intila boshlashgan. Bu holat birinchi navbatda, Angliyada ludditlar harakatining (fabrikalarda ishchilarning asosiy dushmani sifatida ishlab chiqarish mashinalarining buzib tashlanishini amalga oshirgan yo'nalish) avj olishiga olib kelgan, keyin – chartistlar harakati, Fransiya esa – Lionlik to'qimachilarning qo'zg'oloni, Germaniyada Silez norozilik harakatlari qayd qilingan.

XIX asrning birinchi yarmida ijtimoiy qarashlarda ushbu qaror topgan jarayonlarga nisbatan reaksiya ko'rsatishning bir nechta shakllari yuzaga kelishi kuzatilgan. Jumladan, hayoliy farovon mamlakatni orzu qilishga asoslangan – utopizm ham, marksizm ham, konservativizm hamda liberalizm va boshqa yo'nalishlar ham rivojlangan. Kapitalizmning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatdan rivojlanishining ma'lum bir shakllari bevosita jamiyat haqidagi yangi fan hisoblangan – sotsiologiyaning paydo bo'lishini belgilab bergan, bu fan jamiyatning tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga oydinlik kiritish va bu jarayonlarning nimalar bilan bog'liqligini tushuntirish lozim edi.

Shu bilan birgalikda, sotsiologiya fanining manbalarini nafaqat kapitalistik jamiyatning o'zidan, uning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishi holatlaridan izlash talab qilinadi, balki ushbu jarayonlar haqidagi ob'ektiv bilimlar ham sotsiologiyaning shakllanishini belgilab bergan. So'zsiz ravishda, sotsiologiya fanining tub ildizlari umumiy sivilizatsion tabiatga ega holatlar bilan izohlanadi. Asta-sekin butunjahon bozori munosabatlarining shakllanishi, o'zaro o'xshash siyosiy tuzilmalarning paydo bo'lishi, turli xil madaniyatlar o'rtasida o'zaro aloqadorlik shakllangan. Boshqacha aytganda, sotsiologiya fanining paydo bo'lishini belgilab beruvchi shart-sharoitlarni bir butun ijtimoiy olamning harakatlanishi nuqtai nazaridan qarab chiqish maqsadga muvofiqdir. Albatta, uning o'rganilishi zaruriyati – jamiyat haqidagi yangi o'ziga xos fanga ehtiyojni yuzaga keltirdi.

Sotsiologiyaning paydo bo'lishini ijtimoiy ehtiyojga o'ziga xos tarzda javob sifatida olib qarash mumkin. Shu sababli, Kont,

Spenser kabi sotsiolog olimlarning sotsiologik qarashlarida ijtimoiy masalalarga katta e'tibor qaratilganligi tasodifiy holat hisoblanmaydi (ulardan ayrimlarini biz hozirgi vaqtda global miqyosda ahamiyatga ega masalalar, deb hisoblaymiz). Sotsiologiyaning yangi fan sifatida o'ziga xos tamoyillarini ishlab chiqqan dastlabki sotsiolog olimlar tomonidan aynan jamiyat tushunchasining ta'riflanishi qayd qilinadi. Albatta, bu yo'nalishdagi qarashlar XIX asrning o'rtalarida qaror topgan g'oyalarda unchalik ko'zga tashlanmasada, keyingi davrda yaqqol kuzatiladi.

Shu sababli, sotsiologiya fanining shakllanishida ijtimoiy-sinfiy jihatlarining tutgan o'rini alohida bo'rttirib ko'rsatish kerak emas, bu holat yaqin davrlargacha ayrim sotsiologiyaga oid adabiyotlarda yaqqol kuzatilgan, ya'ni sotsiologiyaning yangi fan sifatida paydo bo'lishi va rivojlanishida ishchi-mehnatkashlar sinfining tutgan o'rini alohida ahamiyatga ega hisoblanishi ta'kidlangan. Bundan tashqari, sotsiologiya asoschilari, jumladan birinchi navbatda – Kont o'z qarashlarida ushbu masalaga alohida e'tibor qaratgan. Uning «Pozitiv siyosat tizimi» asarida sotsiologik pozitivizm va Fransiyada amalga oshirilgan inqilob o'rtasidagi aloqadorliklar, shuningdek ushbu harakatlarda manfaatdor bo'lgan aholi qatlamlari, sinflar, guruhlar ta'vsiylari qarab chiqilgan.¹

Sotsiologiya fanining alohida fan sifatida qaror topishi haqida mulohaza yuritganda, ayrim tadqiqotchilar tomonidan ushbu jarayonning asosini himoyaga qaratilgan vazifalar tashkil qilganligi ta'kidlab o'tiladi. Tafakkur ma'ntig'i quyidagicha kuzatiladi. Jumladan, burjuaziya sinfining rivojlanishi (XVIII asr) davri boshlarida shakllangan g'oyalarda asosan inqilobiy ruhiyat kuchli hisoblangan va shu bilan birgalikda bu ruhiyat yangi shart-sharoitlarga mos kelmagan. Kapitalistik tuzum ma'lum darajada mustahkamlangan va o'z taraqqiyotini inqilobiy nuqtai nazardan asoslashga hojat qolmagan. Aksincha, ijtimoiy jihatdan yangicha vazifalar shakllangan: jumladan – burjuaziya jamiyatini saqlab qolish qaroriga kelingan va bu sotsiologiyaning yuzaga kelishini belgilab bergan.

Sotsiologiya fanining paydo bo'lishini qisman belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va g'oyaviy shart-sharoitlarni izohlab beruvchi dalil-isbotlarni hisobga olish bilan bir qatorda, shuni ham

¹ Qarang: Kont O. Система позитивной политики // Западно-европейская социология XIX века: Тексты. – М., 1996. – С. 191-196.

qayd etish joiz-ki, ushbu jarayonning asosi faqat jamiyatning taraqqiyoti tashkil qilgan, balki fanning taraqqiyoti ham bunda muhim rol o'ynagan. Yangi bilim sohasining paydo bo'lishining asosiy sabablarini nafaqat undan tashqarida, balki uning o'zining ichidan ham izlash maqsadga muvofiqdir.

Tabiatshunoslik fanlari doirasida erishilgan yutuqlar muhim ahamiyatga ega, tabiiyki, sotsiologiya fanining shakllanishida tabiiy-ilmiy shart-sharoitlarni qarab chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu yerda gap birinchi navbatda XIX asrning o'rtalariga kelib matematika, astronomiya, fizika, mexanika (ushbu fan asosida jamiyatning «mexanistik» modeli tushunchasi shakllangan, ya'ni jamiyatni har bir tarixiy qismi o'z funksiyasini bajaradigan mexanizm sifatida qarab chiqish g'oyasi ilgari surilgan) fanlari rivojlanganligi haqida bormoqda. Shuningdek, biroz keyinroq biologiya fani rivojlangan (jumladan, nemis olimlari T.Shvann va Y.Shleyden tomonidan hujayra nazariyasining ishlab chiqilishi, keyin esa – Angliyalik tabiatshunos olim Ch.Darvin tomonidan evolyutsion nazariyaning ishlab chiqilishi amalga oshirilgan).

Bu fanlarda erishilgan yutuqlarsiz sotsiologiya fanining shakllanishi va rivojlanishi haqida fikr yuritish qiyin masala bo'lib qoladi, ya'ni sotsiologiya fani dastlab tabiiy va aniq fanlar namunalari asosida shakllantirilgan, sotsiologiya fanining asosiy usullari tabiatshunoslik fanlarining asosiy usullari asosida ishlab chiqilgan (kuzatish, tajriba va h.k.). Bunda ushbu tadqiqot usullaridan olimlar tabiatshunoslik fanlarida yangi hamda aniq dalillar va isbotlarni olishda foydalanishgan, aynan ushbu usullar jamiyatni o'rganuvchi olimlar e'tiborini o'ziga jalb qilgan. Jumladan, K.A.Sen-Simon tomonidan jamiyat va odam haqidagi pozitiv bilimlar g'oyasi ilgari surilishi davomida bilimlarning faqat o'xshash usullari yordamida qo'lga kiritilishi mumkinligi haqida fikr ta'kidlanishi ham tasodif emas. Keyinroq bu g'oya to'liq holatda O.Kont tomonidan ilgari surilgan fikrlarda o'z aksini topgan.

Usullar haqida aytib o'tilgan ushbu fikrlar jamiyatdagi qonuniyatlarga ham tegishli bo'lib, ularning tabiatshunoslik fanlarida kashf qilingan qonunlarga muvofiq kelishini taqozo etardi. Ob'ektivlik, ishonchlilik, isbotlilik, aniqlilik – bularning barchasi tabiiy-ilmiy qonuniyatlarning o'ziga xos tavsiflari hisoblanib, sotsiologiyada ham tadbqiq etila boshlangan. Shuningdek, shunday

holat ham yuzaga keldiki, sotsiologik bilimlar tabiiy-ilmiy bilimlarni «quvib o'tishi» kerak bo'lib qolgandek edi. Bunda sotsiologiya fani aynan tabiiy-ilmiy fanlar asosida o'z mavqeini mustahkamlashi talab qilindi va sotsiologiya tabiiy-ilmiy fanlar bilan bir qatorda turuvchi, ular bilan bir xil tadqiqot usullari asosida harakat qiladigan fan sifatida talqin etildi.

Sotsiologiyani shakllanishi va rivojlanishi shart-sharoitlari haqida gap yuritilar ekan, shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, uning paydo bo'lishi va rivojlanishini belgilab bergan ijtimoiy tafakkur ikki – konservativ va liberal yo'nalishni qamrab oldi. Ulardan har biri jamiyatning o'z tarkibidagi individlar bilan o'zaro aloqadorligi bo'yicha o'ziga xos ijtimoiy nuqtai nazarlarga ega. Konservativ yo'nalishda (uning yorqin vakillaridan biri – Fransiya yashab ijod qilgan D. de Mestr hisoblanadi) har bir alohida insonga faqat sezilarisiz darajada rol beriladi va jamiyat – bu uning tarkibidagi alohida individlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar emas, balki ijtimoiy institutlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar sifatida qarab chiqiladi. Jamiyat – yakka tartibda olingan insonga nisbatan birmuncha yuqori darajada turuvchi tushuncha sifatida qayd qilinadi.

Liberal yo'nalish esa – (uning yorqin vakillari – bu Angliyalik I.Bentam, J.S.Mill hisoblanadi) inson va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda boshqacha tasavvurga ega. Garchi, liberal yo'nalish tarkibida ham jamiyat o'z mohiyatiga ko'ra alohida tarkibiy qismlardan tashkil topgan mexanik agregat sifatida qarab chiqilsada, biroq uning o'zgarishlarida insonning tutgan o'rniga alohida darajada katta ahamiyat qaratiladi. Bundan tashqari, yakka tartibdagi ongli faoliyat jamiyatning shart-sharoitlari yaxshilanishiga yo'naltirilgan holatdagina mazmunga ega bo'lishi, ya'ni o'ziga xos «su'niy tana» sifatida funktsiya bajarishi qayd qilinadi. Shuningdek, insonning alohida muhim hisoblangan jihatlaridan biriga asoslanuvchi – individualizm g'oyasi ham shakllantirilgan. Bu g'oyaning asosiy mazmun-mohiyati shundaki, inson uchun eng yaxshi hisoblangan holat, jamiyat uchun ham eng yaxshisi hisoblanadi. Umumiy holatda, keltirib o'tilgan har ikkala yo'nalish ham sotsiologiyani paydo bo'lishi va keyingi taraqqiyoti davomida ma'lum darajada rol o'ynagan, zero ularning tarkibida inson va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar masalasi markaziy o'rinda turadi.

ISBN 978-9943-6433-1-4

9 789943 643314